CHRISTIANIA TUGTHUS' KIRKEGÅRD

RAPPORT NR. 1 OM UNIVERSITETETS OLDSAKSAMLINGS ARKEOLOGISKE VIRKSOMHET I FORBINDELSE MED ARBEIDENE PÅ HENRIK IBSEN-RINGEN I HENRIK IBSENS GATE, HØSTEN 1989.

Berit J. Sellevold

I. INNLEDNING

Under gravearbeidene ved Arbeidersamfunnets plass i Henrik Ibsens gate, Oslo, sommeren 1989, støtte Oslo Veivesen på kister og menneskelige skjelettrester: man hadde kommet over restene av kirkegården fra Christiania Tugthus. Veivesenet ved byggeleder Tronn Wefring tok kontakt med Byantikvaren, som igjen tok kontakt med Riksantikvaren. Riksantikvaren henviste til Universitetets Oldsaksamling, som siden har tatt seg av saken.

Arkeolog, førsteantikvar Erik Schia fra Riksantikvaren og fysisk antropolog, forsker Berit J. Sellevold foretok befaring onsdag 31. mai. Det ble registrert fire graver som Veivesenet hadde avdekket. To kister var helt ødelagte, med bare kistebunnen bevart, mens to kister inneholdt skjelettdeler. Disse ble gravd opp og tatt inn til Universitetets Oldsaksamling. Fordi den ene av gravene syntes å være hel ble det avtalt med Veivesenet at de skulle fjerne de øverste massene slik at resten av skjelettet kunne graves frem. Torsdag 1. juni ble resten av graven gravd frem av Schia og Sellevold, sammen med arkeolog, førstekonservator Inger Helene Vibe Müller fra Oldsaksamlingen. Det viste seg at graven var ødelagt av en ny grav som fortsatte inn i ikke utgravde masser. Omrotete skjelettdeler ble tatt inn til Oldsaksamlingen. Det ble besluttet å forsøke å få istand en arkeologisk utgravning av et utvalgt område av kirkegården.

Tugthusets kirkegård stammer fra tidsrommet mellom ca. 1740 og 1900, og er således ikke automatisk fredet etter lov om kulturminner av 9. juni 1978. De antikvariske myndigheter var derfor avhengig av byggherrens velvilje for å få utført en slik arkeologisk undersøkelse. Oldsaksamlingen ved Vibe Müller sendte 12. juni en søknad til Oslo Veivesen om midler til utgravning av en begrenset del av kirkegårdsområdet.

I brev fra Oslo kommune Veivesenet av 17. juli ble Oldsaksamlingen informert om at Endringskomitéen for Henrik Ibsen-ringen Øst ga klarsignal til å innvilge søknaden, og at det var bevilget kr. 137.400 til en arkeologisk undersøkelse, med stipulering om at arbeidet måtte være avsluttet innen 15. august.

II. GRAVNINGEN

Et område på ca. 40-50 m² ble avmerket. Utgravningen begynte 24. juli og ble avsluttet 11. august. Ved hjelp av gravemaskin som ble stilt til rådighet av Veivesenet fikk vi ryddet overflatemassene ned til toppnivået på de øverste gravene.

Deltagere

Leder for prosjektet var Sellevold. Vibe Müller fungerte som prosjektkoordinator. Stud. mag. art. Gro Strand var arkeologisk feltleder de to første ukene, stud. mag. art. Johanna Andersson den siste uken. I feltarbeidet deltok også flere feltassistenter: stud. mag. Torbjørn Røberg den første uken.

arkeolog Kjellaug Hov annen og tredje uke, og stud. mag. art. Sjur Harby tredje uke. I kortere perioder deltok også arkeolog Øystein Ekroll, tannlege, univ. stip. Sigrid Kvaal, samt Vibe Müller.

Metoder

Feltet ble målt inn i relasjon til kommunalt fikspunkt, og det ble opprettet et målesystem i form av 1 x 1 m ruter. Det var ikke mulig å se nedgravninger for kistene i jorden. Jorden besto for det meste av ganske ren og homogen blåleire. Denne leiren ble fjernet ned til de velbevarte kistebordene. Kistene ble tegnet inn på plantegninger og fotografert. Efter avdekning ble kistens topp-bord fjernet, og i de fleste tilfellene lå skjelettet lett tilgjengelig like under topp-bordene. Skjelettdelene ble tatt opp og lagt i merkede plastposer som ble deponert i plast-kasser. Disse kassene ble hver dag fraktet til Oldsaksamlingen.

Resultater

Antall graver:

I alt ble 27 konstruksjoner identifisert, inkludert de fire gravene som ble avdekket av Veivesenet i mai. Blandt disse 27 konstruksjonene var det 23 graver med kister; de øvrige fire konstruksjonene viste seg å være omrotete lag og kunne ikke identifiseres som graver. Gravene var orientert i alle himmelretninger, og lå delvis samlet i grupper, delvis enkeltvis.

Materialets bevaring:

Knokler: Menneskeskjelettene var for det meste meget godt bevarte. De øverst liggende skjelettene var allikevel knust, sannsynligvis på grunn av tidenes tung-trafikk over kirkegårdsområdet. Interesserte tilskuere fortalte oss bl.a. at tyske panservogner hadde kjørt over stedet under krigen.

Kister: Kistene besto av forholdsvis grove planker, som enten var tilvirket på oppgangssag eller var huggete. Plankene var tildels meget godt bevarte. Kistene var trapès-formete, både i lengdesnitt og i tverrsnitt.

Hjerner: Meget usedvanlig og oppsiktsvekkende var at det ble funnet mange tildels velbevarte hjerner. Blandt de 21 individene var det åtte skjeletter med hjernevev bevart. Blandt de ca. 80 skjelettene som ble samlet opp senere var det også et stort antall bevarte hjerner. Fra Norge er det tidligere bare en gang funnet bevarte hjerner i arkeologisk utgravde skjeletter, nemlig ved utgravningen av en middelaldersk kirkegård i Trondheim i 1984-85.

III. OPPSAMLING AV SKJELETTER ETTER DET ARKEOLOGISKE FELTARBEIDETS AVSLUTNING

Første runde

Den arkeologiske utgravningen omfattet bare en liten del av kirkegården: det lå mange flere skjeletter i jorden. Dette var man tildels klar over på et tidlig tidspunkt, og det ble inngått avtaler om hvorden man skulle forholde seg til det kommende materialet. Av etiske og andre hensyn måtte skjelettene tas til vare på en forsvarlig måte. På et møte tirsdag 8. august ble

representanter for Oslo Veivesen, firma Eeg-Henriksen og Oldsaksamlingen enige om at skjelettene så langt det var mulig skulle samles opp slik at hvert skjelett ble lagt i egen plastsekk, og etterhvert lagret i en låsbar container, for til sist å bli avlevert på Oldsaksamlingen, som deretter ville ta seg av materialet. Man kom frem til at oppsamlingen måtte være entreprenørens ansvar, og det ble avtalt at Eeg-Henriksen skulle engasjere Sellevold til å samle opp skjelettmaterialet etterhvert som dette kom frem under den videre maskingraving i veitrasèen.

Oppsamlingsarbeidet kom til å foregå i to faser: den første fasen gjaldt materialet oppsamlet før Sellevold kom i felt, den andre mens Sellevold var i felt.

Oppsamlingen foregikk i perioden 6. til 29. november, i takt med veiprosjektets fremdrift. Ialt ble det seks dager aktiv innsamling, som ble ledet av Sellevold med assistanse av interesserte studenter.

Før Sellevold kom i felt var det samlet inn ca. 15 sekker med skjelettmateriale fra selve veitrasèen. Det totale antall sekker av skjelettmateriale fra selve veitrasèen ble 33. Noen av sekkene inneholder mere enn ett individ, og det gjenstår å finne ut nøyaktig hvor mange individer dette materialet representerer.

Annen runde

Det viste seg at innsamlingen av skjeletter ikke var avsluttet ved graveslutt på veitrasèen, fordi det også skulle graves en overvannsgrøft på sydsiden av trasèen, ca. 30 m lang og 2-5 meter bred (2 meter bred i bunnen), ca. 3 meter dyp. Denne grøften ville komme til å gå rett gjennom uforstyrrete, sentrale kirkegårdslag, og ut fra arkeologiske hensyn var det derfor nødvendig med en nøye overvåking av gravingen av denne grøften.

Gjennom et utmerket samarbeide mellom entreprenørens og Oldsaksamlingens folk gikk arbeidet med denne grøftegravingen meget godt: det ble samlet inn 33 graver på tre dager, og det var til og med mulig å foreta en primitiv dokumentasjon av funnene.

IV. ETTERARBEIDET

Totalt ble det gravd opp skjelettrester fra omkring 100 individer. Samtlige skjeletter oppbevares nå på Oldsaksamlingen. Alt hjernevev er oppbevart i fryser (-18°), i påvente av biokjemiske undersøkelser.

Etterarbeidet er ennå ikke avsluttet. Dels skyldes dette den utvidete "felt-sesongen" i forbindelse med oppsamling en av skjelettmateriale, og dels at Sellevold for tiden er igang med å bygge opp Laboratoriet for Fysisk Antropologi ved Oldsaksamlingen. Det vil ikke være gode funnbehandlingsmuligheter før lokalene er oppusset og innredet. Etableringsfasen er nå snart avsluttet, og vi regner med å kunne arbeide intensivt med "Tukthus-materialet" fra og med Uke 5, dvs. ca. begynnelsen av februar. Det vil ta noen tid før vi kommer gjennom skjelettrestene av de ca. 100 individene.

Undersøkelse

Materialet fra den arkeologiske utgravningen i juli/august er imidlertid blitt preparert for videre undersøkelser. Skjelettdelene er blitt vasket og har tørket under kontrollerte

forhold for å hindre oppsprekking, og de første bestemmelsene er gjort.

Resultater

Antall individer: De 23 gravene inneholdt 21 individer: Av de fire gravene som ble oppdaget før den arkeologiske undersøkelsen begynte var to ødelagte, og det var ingen skjelettrester bevart i disse to kistene.

Kjønns- og aldersfordeling: Det er foretatt kjønns- og aldersbestemmelser på de 21 individene. Tabell 1 viser kjønns- og aldersfordelingen i materialet.

Tabell 1

Kjønns- og aldersfordeling

Aldersgruppe	Menn	Kvinner	Ubestemt	Totalt
0-6 år (små barn)	-	-	1	1
7-12/14 år (større barn)	-	-	1	1
15-18/19 år (ungdommer)	3	-	-	3
20-35 år (unge voksne)	1	4	-	5
36-55/60 år (middelaldr.)	3	3	-	6
over 20 år (voksne)	4	-	1	5
Totalt	11	7	3	21

Blandt skjelettrestene av de 21 individene i gravene var det 11 menn, 7 kvinner, og 3 som ikke kunne kjønnsbestemmes. Alle aldersgrupper er representert i dette materialet: et nyfødt barn, et stort barn på ca. 10-12 år, tre ungdommer (gutter), fem unge voksne (en mann og fire kvinner), seks middelaldrende (tre menn og tre kvinner), og fem voksne skjeletter som ikke kunne aldersbestemmes nærmere (fire menn og ett skjelett av ubestemt kjønn).

Kroppshøyder: Kroppshøyder er beregnet ut fra største lengde på lårbenet, ved hjelp av Trotter og Gleser's regresjonsligninger[1]. Ialt kunne kroppshøyden beregnes for seks menn og seks kvinner. Gjennomsnittshøyden for mennene var 174.5 cm (standard avvikelsen er 5.25). Gjennomsnittshøyden for kvinnene var 158.8 cm (standard avvikelse 4.06). Det var ingen unormalt høye eller unormalt korte mennesker i denne lille

[1]Trotter, M. & G. Gleser. 1952. Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes. Am. J. Phys. Anthrop. 10: 463-515.

Trotter, M. & G. Gleser. 1958. A re-evaluation of estimation of stature based on measurements of stature taken during life and long bones after death. Am. J. Phys. Anthrop. 16(1): 79-124.

gruppen: den høyeste mann var 180 cm, den korteste var 165 cm. Blandt kvinnene var den høyeste 165 cm, og den korteste 153 cm.

Kroppshøyde-gjennomsnittene for denne gruppen ligger under dagens gjennomsnitt, men det må anføres at utregningene er basert på et meget lite antall, bare seks fra hvert kjønn, og at resultatene nok derfor foreløpig ikke skal tillegges for stor vekt. Det vil bli foretatt nærmere analyser av kroppshøydene i forbindelse med undersøkelsene av resten av materialet.

V. SAMARBEIDSPROSJEKTET

Nesten fra første stund ble arbeidet med gravene fra Christiania Tugthus et tverrfaglig prosjekt. Det har vært både ønskelig og nødvendig med utstrakt tverrfaglig samarbeid, fordi dette prosjektet på mange måter skiller seg ut fra "vanlige" arkeologiske prosjekter:

1) Materialet er ikke omfattet av Lov om Kulturminner, blant annet fordi det stammer fra tiden etter 1536, dvs. fra etter-reformatorisk tid, og det er ikke automatisk fredet.

2) Det foreligger et stort tilfang av skriftlige kilder og av billed-dokumentasjon, både når det gjelder selve Tugthuset og vedrørende de innsatte.

3) Jordbunnsforholdene skapte meget spesielle bevaringsbetingelser.

Vedrørende punkt 1: Fordi materialet ikke er automatisk fredet var man fra arkeologisk side avhengig av Veivesenets velvilje vedrørende midler til å foreta en arkeologisk undersøkelse. Fra første stund har det vært et utmerket samarbeide med Oslo Veivesen, både når det gjelder finansiering og når det gjelder den praktiske gjennomføringen av undersøkelsene. Oslo Veivesen bevilget ca. 140.000 kr. til den arkeologiske utgravningen. Oslo Veivesen har også bevilget ca. 2.000 kr. i forbindelse med utstillingen om prosjektet som nå skal monteres på Historisk Museum (se nedenfor).

Vedrørende punkt 2: Det faktum at vi her arbeider med et materiale som spenner i tid fra ca. 1740 til ca. 1938 gjør at det finnes et i arkeologisk sammenheng sjeldent og rikt kildemateriale. Oslo Bymuseum ved arkitekt, konservator Per Erling Johnsen er aktivt med i prosjektet, og har allerede frembragt verdifullt kildemateriale vedrørende anlegget, bygningene og areal-disponeringen på Tugthuset. Historiker, førsteantikvar Erik Vea hos Riksantikvaren er også involvert i prosjektet, hvilket er av uvurderlig betydning med hensyn til det skriftlige kildematerialet.

Vedrørende punkt 3: "Jordmassene" på denne delen av Tugthusets kirkegård besto for det meste av ren blåleire, som ga unike bevaringsforhold: I denne leiren viste det seg at de dødes hjernevev i svært mange tilfeller var bevart. Dette er et ønske usedvanlig fenomen, som nevnt ovenfor (side 2). Fordi slike funn er så usedvanlige har vi ikke hatt rutiner til å ta oss av et så spesielt funn-materiale. Det har derfor vært av stor betydning at biokjemikere har fattet interesse for disse funnene. Biokjemiker, dr. Fredrik Stormer ved Statens Institutt for Folkehelse tok kontakt med prosjektet med det samme det ble kjent at det var funnet bevart hjernevev, og sørget for at materialet ble tatt hånd om på en forsvarlig måte, slik at det ble berget for videre undersøkelser. Biokjemiker, forsker Anne

Lise Børresen ved Radiumhospitalet har gått igang med eksperimenter vedrørende DNA-strukturer i hjernevevet. Entomolog, dr. Reidar Mehl, Statens Institutt for Folkehelse arbeider med parasitt-materialet, spesielt hodelus.

Ved siden av de ovenfor nevnte samarbeidspartnere fra fag utenfor arkeologi og fysisk antropologi skal det også spesielt fremheves at odontologer arbeider aktivt med materialet: univ.stip., tannlege Sigrid Kvaal har hånd om de odontologiske undersøkelsene, og førsteamanuensis Eva Margrete Stermer Beyer-Olsen ved Tannlegehøyskolen holder på med spesialstudier på tannmaterialet.

Samarbeidsprosjektet, som har fått navnet "Tugthus-prosjektet," har en styringsgruppe som består av Sellevold, Vibe Müller, og Schia.

Gruppen som arbeider med skjelettene ledes av Sellevold i meget nært samarbeid med Vibe Müller og arkeologistudentene Johanna Andersson, Sjur Harby, Inger Karlberg og Gro Strand.

Dessuten deltar arkeolog Kjellaug Hov, forfatter Torill Thorstad Hauger, arkeolog Øystein Ekroll, og stud. mag. Torbjørn Røberg i møtevirksomheten omkring prosjektet, også kalt "Tugthus-symposiet" (se forøvrig det vedlagte referatet fra vårt første møte; det annet møte finner sted 27.01.90, referat vil bli tilsendt). Samarbeidsfagene er foreløpig: arkeologi, fysisk antropologi, biokjemi, odontologi, historie, entomologi, etnologi, arkitektfag, teknisk konservering. Nye fagområder vil sannsynligvis komme til.

VI. FORMIDLING

Media: Det har vært stor interesse fra massemedia omkring Tugthus-prosjektet. I vedlegget til denne rapporten (referat fra det første Tugthus-symposium), er det en liste over avisinnlegg og radio- og TV-innslag. Siden denne listen ble satt opp har det ytterligere vært innslag i Østlandssendingen 24.11.89, i Oslo Veivesens etatsavis nr. 3 september 1989, og i Arbeiderbladet 12.01.90.

Utstillingen: Søndag 26.11.89 ble det arrangert Familiedag på Historisk Museum. Tugthus-prosjektet deltok med en utstilling om utgravningen som besto av bilder, tekst, en rekonstruert kiste med et skjelett samt en monter med diverse små-gjenstander som var funnet i jorden som omgav kistene. Utstillingen var et produkt av arkeologistudentenes dugnad på fritiden. Den var umåtelig populær blandt de ca. 2000 mennesker som kom til museet på Familiedagen.

Fordi Tugthus-utstillingen var så populær ble prosjekt-gruppen anmodet om å montere den for lengere visning på Historisk Museum. Arbeidet med monteringen er nå igang, og utstillingen vil være klar omkring 15. februar. Etter visning på Historisk Museum planlegges den flyttet til Informasjonsavdelingen i Oslo Rådhus, for deretter å monteres på Oslo Bymuseum. Prosjektgruppen håper å kunne tilby utstillingen til permanent montering i et eventuelt nybygg på det som kalles "Tugthus-tomten."

Fagformidling: Informasjon om arbeidet, møtereferater, og publikasjoner (når disse foreligger) distribueres i fagmiljøene både i inn- og utland: Tugthus-prosjektet har nemlig vekket

interesse også utenfor Norge, f.eks. er professor i middelalder-arkeologi ved Lunds Universitet, Hans Andersson, meget interessert i prosjektet og har bedt om å bli holdt underrettet.

VII. VIDERE ARBEID

Symposier: Det vil fremover bli avholdt symposier der de forskjellige prosjekt-deltagerne vil rapportere fremdrift i sine respektive arbeider, og der deltagerne utveksler informasjon og erfaringer, og diskuterer videre arbeid.

Studentprosjekter: Omkring 1. februar blir det startet et "praktisk seminar" for arkeologistudentene idet det nyopprettede Laboratoriet for Fysisk Antropologi ved Oldsaksamlingen vil tilby instruksjon i å undersøke og analysere arkeologisk skjelettmateriale gjennom arbeid med rengjøring og preparering av de omkring 100 skjelettene som fremkom under gravningen i Henrik Ibsens gate.

Magistergradsavhandlinger: Stud. mag. art. Sjur Harby er godt igang med forberedende arbeide til sin magistergrads-avhandling i nordisk arkeologi om Tugthus-gravningen. Han søker p.t. "Oslo-forskning" om prosjekt-midler.

Stud. mag. art. Gro Strand vil arbeide med Tugthus-materialet i en hovedfagsoppgave i etnologi.

Rapporter og publikasjoner: Den overordnete plan er at prosjektet skal munne ut i en større felles publikasjon der alle trådene i samarbeidsprosjektet samles. Et første skritt på veien til dette blir å utarbeide en artikkel til fagtidsskriftet Norwegian Archaeological Review. Tidsskriftsredaksjonen har bedt om en artikkel omkring prosjektet med hensyn til teori og metode og de tverrfaglige aspektene. Utover dette vil de enkelte deltagerne hver for seg og/eller sammen utarbeide rapporter og skrive artikler.

Oslo, 5. februar 1990

Berit J. Sellevold

Berit J. Sellevold
forsker
Laboratoriet for Fysisk Antropologi
Universitetets Oldsaksamling